

UNITÁRIUS ISKOLADRÁMÁK A XVI. SZÁZADBAN.

1. Párbeszédes jegyzőkönyvek.

Az alábbi tanulmány azt akarja bizonyítani, hogy a magyar XVI. századnak unitárius iskoladrámái nem a középkori miszteriumokból, sem pedig a német vagy olasz iskoladrámákból fejlődtek — mint eddig hittük, hanem a protestáns hitviták jegyzőkönyveinek párbeszédes formájából. E jegyzőkönyvek közül kettőt akarok ismertetni. Egyik a nagyváradi, másik a pécsi disputációról való.

Az 1569-iki nagyváradi hitvita jegyzőkönyvét az unitáriusok még ez év decemberében nyomtatni kezdik s 1570 elején már készen is vannak vele.¹ Meliusók nem bocsátottak ki külön jegyzőkönyvet, hanem megelégedtek «az orthodox értelmet valló és védő magyarországi lelkészek katolikus határozatának» — vagyis vitatételeiknek írásban való terjesztésével. Dávid Ferenc jegyzőkönyvükről így írt: «A disputáció kinyomtatván, mely felől nem mondhatjátok, hogy hamisan megnyomtattuk volna».² Föltűnő, hogy a gyulafehérvári zsinat jegyzőkönyvét latinul írták, ezt magyarul. Okát Dávid így adja: «Azért, mert a vele egy értelmű levők az ellenféltől gyakran bántalmaztatnak, vitára kényszerítettnek s mivel könyveiket valamennyien olvasni nem tudják, kéri, hogy magyar nyelven legyen a vitatkozás, a kétség alatt álló kérdések terjesztessenek nyilvánosság elé s úgy jöjjön létre közmegállapodás.»

A *nagyváradi disputáció* címen ismerős könyvet tehát az 1569-iki nagyváradi vita hű leírásának kell tartanunk.

A párbeszédes forma mindvégig meg van tartva benne s csak olykor szakad meg, ha a fejedelem vagy a moderator kívánt közbeszólani. Elevenség, drámai élnkség is csupán ott található, ahol a vita

¹ «És hogy minden félnek az ő cselekedeti igazsága és hamissága nyilván legyen, ime, amint ő magában a vetélkedés avagy disputáció lött és vagon, renddel igazán kinyomtattuk» — olvassuk a *nagyváradi disputáció* előbeszédében.

² *Dávid F.*: Az egy atya Istennek... CCcij² lap.

menete alkalmat nyújtott hozzá. Így pl. a második napi vetélkedésben, «mikor Dávid Ferenc mondana és feleletit még el nem végezte volna, Tordai Ádámnak, a vásárhelyi mesternek, felforra csuprocskája és megmutatván kurta elmécskáját, belévága és fecsegésével és csacsogásával megháborítá a disputációt és közbeszakasztá».¹ Vagy az ötödik napon, amidőn Ceglédi György eképen tagadta meg Meliust: «Ha Péter uramnak és Ferenc uramnak mi dolga leszen egymással, szabadon disputálhatnak. Ha pedig Péter uram disputál, erről ugyan mi protestálunk, ha miben megfogyatkozik, hogy mi a mi vallásunkat melléje nem kötelezzük».² Máskülönb en egyhangú vitatkozás az egész. Hosszú orációt egyik sem mond, szavukat lehetőleg rövidre fogják, azonban szüntelen aprólékoskodnak s olykor a szofisták szócsevarásának módján fecsegnek. Heltai a második napon meg is kérdezi: «Mit veszekedünk hiába és mit versengünk?»³ Szava mit sem használ. Figyelmeztetését harmadnap megismétli. Hasztalan; sőt Hellopeus Bálint rászól: «Szerető apám, kérlek, ülj le! Légy veszteg jó apám!»⁴ A jegyzőkönyv párbeszédes formája tehát egyáltalán nem drámai tendenciával készült, a tartalom kívánta azt.

Hogy a jegyzőkönyvnek párbeszédes formája az unitáriusoknál tényleg divatban volt, azt egyebek mellett szépen bizonyítja *A pécsi disputáció* is. Jankovich Miklós «A socinianusok eredetéről» értekezésén (Tud. Gyűjt. 1829. VI. 31—79. l.), e jegyzőkönyvről ezt írta: «Ily becses és ritka kézirat... ékes, tiszta magyarságával gyönyörködtet». Ő a Nemzeti Muzéumnak csonka kéziratát használta. Kanyaró Ferenc a Keresztény Magvető 1889-iki évf.-ban átirásban és lehetőleg teljesen közölte e műnek történeti és hittani vonatkozású részeit a kolozsvári unitárius kollégium kéziratából, melyet 1608—9-ben pécsi Szabó János másolt le. Szemelvényes és bő ismertetését azzal kezdte: «Nem mulaszthatjuk el föl hívni ezúttal a figyelmet arra, hogy a Válaszuti György — mert ő a szerző — szépen folyó, jellemzetes prózája gyöngye a XVI. száz év magyar irodalmának s nem hamar találhatnánk abból az időből szerzőt, kinek művét hűségben és érdekességben, korrajzi vagy egyháztörténeti tekintetben *A pécsi disputáció* elébe tehetnők» (i. h. 281. l.). Elismerését 1891-ben «Unitáriusok Magyarországon» c. könyve 143-ik lapján szószerint megismételte. Ezúttal is teljesen hatástalanul.

A pécsi vitatkozás 1588 tavaszán történt «a tudományban való

¹ *A nagyváradi disp.* 2. kiad. 66. l.

² *A nagyváradi disp.* 2. kiad. 142. l.

³ *A nagyváradi disp.* 2. kiad. 66. l.

⁴ *A nagyváradi disp.* 2. kiad. 83. l.

vélekedésnek megigazításáért». Leírását Válaszuti a következő «ad lectorem»-mel kezdi: «Valamely helyre és valami rőndbéli embörnek kezéhez jut és érend ez én írásom (szerelmes és tisztelendő uraim), ne úgy fogja (intöm az istenhöz való szerelméért és lelkének üdvösségeért), mint ha patvarral és álnoksággal iratott volna, avagy csak magunk itiletiből találatott és gondoltatott dolog volna, hanem mint igaznak igazát. Mert miképen hogy házunknál, megtanultuk Isten parancsolatjából, hogy bűn legyön a hazugság, azonképen házunk kívül is hazugságot terjesztetni és irni bűnnek hiszem és vallom. Távol legyen azért én tőlem, hogy tehetségem és akaratom szerint [Skarica] Máté urammal való beszélgetéséhez ötöd napig, mely közöttünk lött, csak egy bötüt is tegyek tisztösségem kereséseért, avagy elvegyek gyalázatjának terjesztéseért. Mert Istenömet szólítom bizonyosságul, hogy miképen magam szólásimnak rőndét, ha mind egy punctig eszömbe jutna is, úgy írnam meg, amint volt; — azonképen az ő kegyelme feleletit és kérdésit, ha mind egy igéig eszömbe jutna is, úgy írnam meg és kiadnam; ¹ sem többel, sem kevesebbel, amint volt. Nem mondhatom azért ezt, hogy vagy az ő kegyelme beszédében, vagy az én magaméban el ne hagyjak és el ne felejtsek az én írásomnak rendiből, mert az lehetetlen dolog, hogy én mind egy szóig megirhassam. Hanem azt mondom, hogy tehetségöm szörént sem többet, sem kevesebbet nem akarok irnom. Adom azért ezöket ki, nem valamely félnek vagy gyalázatjára vagy fölmagasztalására, hanem hogy az köröstyénök igazat kettő között tehessenek és ami jobb, róla gondolkodván, lelköknek üdvösségére követhessék és megtarthassák. Aminemő lelki ismeretből azért én ezöket irtam és kiadtam, kegyelmed is oly indullattal olvassa. Kit ha cselekösztök, igaz bírök lévén, kárát tudom nem valljátok».²

Válaszuti tehát épen úgy csak az igazat, csupán a megtörtént vitatkozást írta le, miként A nagyváradi disputáció írója. Épen ezért jegyzőkönyvét hiteles történeti okmányul kell elfogadnunk. Ezt újólag hangsúlyozom, mert könyvének 33—70. lapjain, amelyben «Pétsen lött beszélgetésünknek, végezésünknek módját» (i. h. 22. l.) írta meg, ugyanazt a dialogikus formát találjuk, mint A nagyváradi disputációban. Ezt a dialogikus leírást Kanyaró id. könyvében (153—163. és 168—186. l.) szösz szerint s a párbeszédés formát hüen feltüntető alakban közölte.

¹ Ez az előszó egyszersmind azt is elárulja, hogy *A pécsi disputáció* nyomtatásban is megjelent, még pedig 1588 decemberében. Utolsó sorában e dátum állott: 1588 nov. 28. (i. m. 70. l.).

² *A pécsi disputáció* (Kolozsvári kézirat) 21. l.

2. Hitvitázó komédiák.

A fejlődés következő fokát *A debreceni disputáció* és *A nagyváradai komédia* jelzik. Párbeszédés jegyzőkönyvek mintájára készült iskoladrámák voltak ezek. Írójuk a valóságot akarta általuk kifigurázni. Elnevezésük még középkori s oly cselekményt jelölt, mely szomorú kezdet után vígan végződött. Abból, hogy kinek javára történt a bonyodalom, megtudhatjuk, kinek az érdekében készült a komédia. A hitviták jegyzőkönyvei még nem szépirodalmi alkotások, e komédiák már azok.

Miképen fejlődtek e párbeszédés jegyzőkönyvekből az első komédiák? Ime: A XVI. század gyorsan változó eseményei új meg új izgalommal hatottak a közönségre. Hitvita hitvitát, confessio confessiót ért s alig vehettek egyikről tudomást, már ott volt a másik. Arra nem vala, mert nem lehetett eset, hogy valamelyik zsinati szenzációt évekig pertraktáljanak; annál kevésbbé, hogy az arról készített komédia évek mulva is érdekes legyen. Hiszen könnyen megtörténhetett volna, hogy amit akkor elfogadtak, most kicsúfolták s megfordítva. A jegyzőkönyvet nyomon követte a komédia. Mindkettőt újabb hitvita, mely azokat elfeledtette. Épen a muló érdekesség főjellemvonása alkalmi irodalmunk e termékeinek. És még valami: az írói érzékkel alkotottság. Darabos nyelvezetük, nyers stílusuk s merev formátlanságuk gyakorta megtévesztenek ítéletünkben. Az olvasás nehézségei egyszersmind az élvezésnek, a megítélésnek is akadályai. S e kettős ok épen elég lesújtó ítéletünk megokolására. Pedig tüzetes vizsgálódás e műveknek írói érzékkel alkotottságáról győz meg. Mi volt a hitviták célja? Melius a nagyváradai hitvitán eként határozta meg: «Az ellenkező rész disputációjának cikkelyei, melyek úgy mint hamisak lönni meg győzetetnek, kioltassanak» (i. m. 9. l.). Tehát hitcikkek bizonyítása vagy cáfolása. És mi volt a komédiáké? Emberek, típusok kigúnyolása. Melius *A debreceni disputáció* elején még így dicsekszik: «Bizonyára, ha állapotomat megtekintem, akármely királynál is boldogabb vagyok, mert neki az országra gondja vagyon, hadra gondja vagyon. Ennekem semmi afféle gondom nincsen; szólok, beszélek valamit a vak parasztságnak és hétedszaka osztán nyugszom. Feleségem szép gyenge vagyon, gyermekeim is szépek vannak. Élek, mint úr». Hanem az «erdélyi bestiák» megérkeztek hírére «megaludék benne a vér». S midőn felőlük pontosabban értesül, ijedtében felsóhajt: «Bizony igen félek rajta, hogy szintén úgy járunk ezuttal mi, mint régen a pápisták». Hova lett előbbi dicsekvése? És hova György cardinalis gögje? Hova a laureatus vicarius nagy tudománya? Az elbizakodottság, önhietség és hivalkodó tudomány típusainak csódjét példázza e komédia?

Kétségtelenül esik benne szó a hitéikről is, sőt bibliai idézeteket is hallunk. Ám, nem az a lényeg, hogy azoknak igazsága vagy hamissága bebizonyíttassék. Ezt a hitvitán kell elvégezni. A komédia írója elsősorban író s embereket, sorsokat akar elének állítani. Hitelveket kipellengérezni nem volt szándékában. Ebben látom én a tudatos írói alkotás első megnyilatkozását drámairodalmunkban; oly jelenség ez, melyet a hitviták párbeszédesebb jegyzőkönyveiben hiába keresünk.

A szerkesztésnek érdekesebb példája *A nagyváradi komédia*. Stílus és tartalom tekintetében különbözik A debreceni disputációtól, csupán annyiban egyezik vele, hogy ez is jegyzőkönyv, illetőleg hitvita-paródia.¹ Írója előtt azon érdekes probléma lehetett: mi történék akkor, ha az unitáriusok nem győznének valamelyik disputálásban? Hogyan lehetne *erről* az esetről komédiát írni? Kálvinista embernek ez nem okozott volna nehézséget. De unitáriusnak? Pedig efféle dolog megesett, különösen az 1569-iki térítő hadjárat előtt. Kár, hogy ez érdekes komédiakisérletnek csak második fele maradt reánk.² Szerzőnk a kálvinista Cakó Jakabot és az unitárius Szántó Istvánt terjengős theologiai vitatkozásba keveri, akadémuskodó theologusok módjára fontoskodtatja őket a logosról. Mindketten ismerik a bibliát s a doktorokat. Cakó el is dicsekszik vele, hogy ő ért görögül, zsidóul és deákul. Erősen birkóznak, de egyik sem tudja leteperni a másikat. A hosszú orációknak alig akar vége szakadni. Ma bizony unalmas fejtegetésüknek egyszerre váratlanul vége. Úgy látszik, a házigazda — mert a disputálás Cakó házában történt — megunta a végnélküli beszédet s kifakadt: «Hazudsz eretnek eb! Coki a házból, talán még a több eretnekeknél is eretnekebb vagy. Ha tudtam volna eb, házamba nem jöttél volna csak be is.» Szabó sem késik a válasszal: «Bizony én is ha tudtam volna, hogy ilyen ebül vendégelj, nem jöttem volna ide, mint az eb házához. De ilyenek vagytok ti, hogy mindjárt

¹ *Borbély István*: Adalék a XVI. százévi drámairodalmunk történetéhez. Ker. Magvető, 1909. évf. 97. l.

² *Balassa József*: Unitárius hitviták a XVI. században. Irodalomtörténet. 1913. 156—7. l. Hogy e komédia az 1569-iki nagyváradi disputálás előtt készült, azt előbb idézett cikkemben igazoltam. Most a Balassa által fölfedezett terjedelmesebb szövegben azt olvasom: «... az ember Jézust, akit ennek előtte a Szűz Mária 1573 esztendővel szült volt ez világra...» (a komédia első oldalán Szabó mondja). Ez évszám helyességét kétségbe vonom. Báthory István uralkodása alatt, Melius halála után és Dávid tragédiájának kezdetén — pedig 1573. év erre az időre utal — a komédia teljesen érthetetlen volna.

szoktátok az embert szídni, rutolni, mihelyt valamit olyant mond.» A vitának ezzel aztán vége; az erdélyi eretnek eltávozik. Épen csak a háziasszony jegyzi még meg: bizony okosan beszélt Szántó. «Vakarj vissza ebanyja tartotta, mert úgy megverlek, hogy! — csitítja el férje. Bizony te is elejtenéd az aranyos fátyolt, ha azt a tudományt kezdenők vallani. De jobb itt a bölcsekkel ilyen jó fizetéssel maradnunk, hogy nem mint azért a vallásért valami szegény helyen nyomorognunk.» Mi lehet itt még mondani való? «Kegyelmed tudja édes uram.»

Íme a megoldás. A frappáns rövidséggel, igazi drámai eleven-séggel megírt családi jelenet az írónak erős drámaérzékére mutat s csak sajnálnunk lehet, hogy ily kevés adattal kell róla beérnünk. A komédia maga érdekes keveréke a párbeszédés jegyzőkönyvnek és a sarjadzó drámának. A száraz theologizálás föltétlenül reminiscencia, a keret hozzá lelemény. Dialógus, drámai forma, típusok után íme a szerkesztésnek első nyomai.

3. Az első színmű.

Az első színműig — *Balassi Menyhért árultatása* — immár nem volt hosszú az út. A hitviták a dialógust fejlesztették, a komédiák embertípusokat teremtettek, az első színműnek már drámai cselekménye is van. Igaz, hogy mindez csak kezdetleges formában. Sebj. Mihelyt az író tudhatta, hogy alkotása hatásra számíthat s viszont a közönség bizonyos alkalmakról irodalmi munkát várhatott: megszületett az öntudatosan munkáló, tervszerű irodalmi élet. Megszületett a legelső — tehát még zsenge — színszerű magyar dráma.

Balassi Menyhért árultatása az említett unitárius dialógusoknak sarja. Alkalmi költemény, mint azok, mert nyomban Balassi Menyhért és fia Boldizsár halála (1568 febr.) után készült. Tárgy szerint is rokon velük, de nem azért — mint irodalomtörténetírásunk tanítja — mert a katolikus gyónást és feloldozást, valamint a kálvinista predestinációt szatirizálja. Híteltet kigúnyolni ennek a szerzőnek sem volt szándékában. Ezt legfőképen Balassinak e kijelentése bizonyítja: «Ha gondja volna Istennek e világra, régen megtértünk volna, de sokszor megpróbáltam és úgy leltem magamban, hogy semmi sincs abban.» Nos, miért pellengérezett volna ki a szerző egy vagy két hit-tételt, egyházi szokást, amikor incarnatus atheista főhősében magát a hitet, magát Istent tagadta meg? «Én a hitet mindenkor annyira becsülöm, amennyire látom, hogy hasam és erszényem teljesezhessék belőle; annak kivüle énnekem sem hitem, sem Istenem» — mondja Balassi másutt. Nem, |ez a komédia egyáltalán nem hitvitázó dialó-

gus. De rokon azoknak unitárius termékeivel, mert ellentétben Sztárainak drámáival, ki «a katolikus papirend tanával a protestáns egyetemes papság tanát»¹ állítja szembe — típusokat, jellemeket szerepeltet.

A cselekménynek egyetlen momentuma sem épült dogmára. Balassi, ki dicsekedve mondja: «pénzem is, aranyam is vagyok s annyi földet bírok, mint egy németországi herceg» — meg szeretné kapni Ferdinándhoz pártolásának jutalmát. «Ha kegyelmed akarja, — mondja a hírnök — Diós Gyórt őfelsége kegyelmednek adja örökbe fiuról fiura, ha Szakmárt és Bányát kiadod kezedből». Ám, ilyen jutalom Balassinak nem kell. «Szakmárt, Bányát nem hogy én itt e földön elhadnám avagy királynak kezébe adnám, de még holtom után is, Isten bár mennyországban maradna, ű ott lagnék, én pedig azt kívánám, hogy vagy oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lekem Szakmárban lakhatnék». Ime a dráma expozíciója. Az egész cselekmény egyetlen cél felé halad. Ferdinándtól olyan jutalmat kieszközölni, amely nem érinti e várakat, sőt még újakat ad hozzá. Az ügy meglehetősen kényes, a siker bizonytalan, minthogy az uralkodó környezete nagyon ellene van minden jutalomnak. Batthyányi egyenesen ki is mondta: «Ha felséged érdeme szerint fizetni akar és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel felakasszák.» Jó szerencsére van két befolyásos úr, aki még mindent jóra fordíthat. Egyik Zay, a kassai kapitány, kiről János deák azt mondja: «amint akartuk, úgy birtuk mindenre, mindent kedvünk szerint hazudtattunk vele». Zay csak a minap kapott 100 gira ezüstöt ajándékban, tehát segítsége bizonyos. A másik protektor az érsek. Ez sem különb amannál, de először beszélni kell vele. Balassi megizeni, hogy kész áttérni pápista hitre. Az érsek — tipikus alakja százada és egyháza papjainak — nem sokat néz érzületre, ha híveinek számát gyarapíthatja. Barátságuk csakhamar kész, a formaságok úgy sem kötelezők. Meggyóntatja ugyan e sokszoros rablót és árulót s Balassi vall is az unalomig. De a biztos pártfogást csak e kijelentés biztosíthatja: «Kegyelmes uram, könyörgök, tegyen annyi munkát, menj a fejedelemhez, száz gira ezüstöt adok nagyságodnak.» «Nem szükség minden bűneidet előszámlálnod és a nagy paphoz menned érte» — válaszol az érsek s feloldozza, ami egyttal azt is jelentette, hogy a bűnök megbocsátatván, a megjutalmaztatásnak immár semmi akadálya nem lehet. Balassa célt ért, a komédiának vége. «Menjünk tehát és együnk.»

Hol van itten szó dogmáról; hol valamely hittételnek kifigurázásáról? Tesz-e Balassi csak egyetlen célzást is arra, hogy ő a fel-

¹ *Beöthy*: Képes magyar irod. tört. I. köt. 248. l.

oldoztatás végett lesz katolikussá? «Nagy, jó és hasznos kereskedésnek esmertem a hittel való kereskedést mindenkor, kihez a több kereskedések mind semminek tetszenek, mert csak ezzel találtam mindenemet» — mondja. Állhatatlanságában nem is tud különbséget tenni hitelhagyás és pártelárlás között. Józsa deákhhoz így szól: «Lásd meg, valamit mívelhetsz császárnál, mindent megpróbálj, — de érsek uramnak ezt mondd én szómmal: hogyha jó gondviselőm leszen, kész vagyok egy hitet vele tartanom.» Ám, rögtön hozzáteszi: «De az én prédikátoromnak meg ne mondd szándékomat.» Bárhogy vizsgáljuk alávaló jellemét, nem találunk benne egyetlen vonást sem, mely a vallással gúnyolódásra utalna. A kapzsiság tipusa e kalandor, ki minden embert, minden intézményt csak annyira becsül, amennyire hasznát veheti. Oly fukar, hogy a ránézve értéktelenre még gúnyját sem pazarolja.

Ime a legelső magyar dráma! Míg külföldön Terentius nyomán a moralizáló iskoladrámák vagy a bibliahistóriák divatoznak, nálunk magyar földön, magyar invencióból megszületik az első magyar történeti tárgyú dráma. Vele együtt a drámai színszerűség. Mert ha adatok híjján nem is bizonyítható, hogy a komédiát eljátszották, az kétségtelen, hogy tervszerűen fejlesztett cselekménye, személyeknek, helyzeteknek gyors változása, végül az érdeklődésnek fokozott ébrentartása eljátszásra alkalmassá tették.

Balassi Menyhért árullatása 1569-ben jelent meg, gyaníthatólag az évnek első felében, a nagyváradai disputációt megelőzőleg. 1571 szept. 17-én Báthory István elrendeli a könyvcenzura életbeléptetését. Az első magyar színszerű dráma tehát alig két évig élhetett. Csecsemő korában megölte a herodesi szigor.

BORBÉLY ISTVÁN.